

Skojarzenia słowne jako kontekst do badań nad słownictwem pól tematycznych CHRZEST i POGRZEB w języku mieszkańców wsi wielkopolskich

Vocabulary associations as a context for research on the vocabulary of the thematic fields BAPTISM and FUNERAL in the language of the inhabitants of Wielkopolska villages

Abstract: The objects of the research are word associations related to the ritual perspective (associations to the words *baptism, funeral*) and biological perspective (associations to the words *birth, death*). Linguistic data were obtained using a survey method in an online survey conducted between 22 April 2021 and 22 May 2021 *via* Google Forms. The aim of this article is to analyse word associations in the context of building a questionnaire for dialectological research. The survey is intended to enable changes to be made to the questionnaire for field research. The data obtained were organised into semantic fields and analysed from a frequency and generational perspective. The results of the observation are cognitive (the analysis of the results has made it possible to identify lexemes superior to the fields) and practical (introduction of changes to the questionnaire, as well as to choose a research perspective).

Key words: thematic field, lexical association, baptism, funeral

Abstrakt: Przedmiot badań stanowią skojarzenia słowne związane z perspektywą obrzędową (skojarzenia do słów: *chrzest, pogrzeb*) i biologiczną (skojarzenia do słów: *narodziny, śmierć*). Dane językowe pozyskano metodą ankietową w ankiecie internetowej przeprowadzonej pomiędzy 22 kwietnia 2021 a 22 maja 2021 przez Formularze Google. Celem niniejszego artykułu jest analiza skojarzeń słownych w kontekście budowy kwestionariusza do badań dialektologicznych. Badanie ankietowe ma pomóc wprowadzić zmiany w kwestionariuszu do badań terenowych. Pozyskane dane uporządkowano w pola semantyczne i przeanalizowano w perspektywie frekwencyjnej i pokoleniowej. Rezultaty prowadzonej obserwacji mają charakter poznawczy (analiza wyników pozwoliła na wskazanie nadrzędnych dla pól leksemów) oraz praktyczny – (wprowadzenie zmian w kwestionariuszu, a także na wybór perspektywy badawczej).

Słowa kluczowe: pole tematyczne, skojarzenie leksykalne, chrzest, pogrzeb

Badania nad leksyką pól tematycznych CHRZEST i POGRZEB w języku mieszkańców wsi wielkopolskich wiążą się z wieloma wyzwaniami. Obrzędowość rodzinna, której dotyczą wskazane pola tematyczne, podlega silnym zmianom – ze względu na rozluźnienie więzi społecznych zmniejszyło się zaangażowanie społeczności lokalnej w przygotowywanie uroczystości rodzinnej (m.in. chrzcin, wesela czy pogrzebu; por. Tymochowicz, 2013 (2014), s. 207), a za pomoc przy ich organizacji odpowiadają wyspecjalizowane firmy, np. pogrzebowe czy cateringowe. Poprawa warunków socjalnych coraz częściej wpływa także na rezygnację z tradycyjnych obrzędów, które zanikają lub zupełnie znikły wraz ze stopniowym unowocześnieniem wsi, jej odejściem od monokulturowości i jednorodności zawodowej (Sierociuk, 2016, s. 68), a także zmianami sposobu uprawy roli i warunkowanymi tym przeobrażeniami wewnątrz społeczności wiejskiej (Sierociuk, 2007, s. 325). Współcześni mieszkańcy wsi w dużej części nie stanowią już wspólnoty ludzi pracujących na roli, ani wspomagających się w ważnych rodzinnych wydarzeniach – wynika to z przemieszania społeczności lokalnej z nowo przybyłymi i odejścia od sąsiedzkiej kooperacji. Oprócz transformacji społeczno-kulturowych istotne są także zmiany w Kościele rzymskokatolickim i liturgii związane z Soborem Watykańskim II¹, który został zwołany w celu odnowy i dostosowania Kościoła rzymskokatolickiego do zmieniających się warunków współczesnego świata.

Praca nad charakterystyką różnic i elementów wspólnych pomiędzy gwarami wielkopolskimi a polszczyzną ogólną w ramach pól tematycznych CHRZEST i POGRZEB skłoniła mnie do przygotowania kwestionariusza². Celem nadrzędnym podczas jego budowania była możliwość zarejestrowania zmian językowych wynikających z przeobrażeń społeczno-kulturowych. Z tego powodu pytania kwestionariusza dotyczące pól tematycznych CHRZEST i POGRZEB powinny być związane z tą sferą obrzędowości, która zanika – od której odchodzi się ze względów religijnych (zmiany posoborowe w obrzędach kościelnych), społeczno-kulturowych (zmiany w modelu rodziny oraz kultywowaniu rodzinnej obrzędowości) oraz cywilizacyjnych (przeobrażenia wsi z perspektywy rozwoju gospodarczego i postępu technologicznego). W zakresie możliwości badania pola tematycznego i jakości elementów w polach tematycznych konieczne jest także uchwycenie różnic z perspektywy międzypokoleniowej, dlatego było konieczne, by pytania odnosiły się zarówno do tego, co dawne, jak i do tego, co wiąże się ze współczesną obrzędowością rodzinną.

---

¹ Sobór Watykański II odbywał się w czterech sesjach od 11 października 1962 r. do 8 grudnia 1965 r. Pierwszej przewodniczył Jan XXIII, jego następcą zaś, Paweł VI – trzem kolejnym. Zgodnie z konstytucją soborową o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium* obrzęd pogrzebowy miał lepiej odpowiadać warunkom i tradycjom poszczególnych regionów, a obrzęd pogrzebu dzieci miał zostać starannie rozpatrzone i połączone z Mszą świętą (por. KL, 81–82); obrzęd chrztu miał zostać dostosowany do rzeczywistej sytuacji niemowląt, a rola i obowiązki rodziców dziecka oraz rodziców chrzestnych miały zostać uwydatnione (por. KL, 67).

² Badania terenowe, które umożliwią wysnucie wskazanych wniosków, są prowadzone we wsiach środkowej Wielkopolski (pow. obornicki i czarnkowsko-trzcianecki) w ramach przygotowywanej pracy doktorskiej. W analizie materiału koncentrowałam się na wykazaniu różnic i podobieństw między częściami subdialektu środkowowielkopolskiego w odniesieniu do: struktury pól tematycznych CHRZEST i POGRZEB oraz ich wypełnienia, przynależności pokoleniowej informatora, a także zasięgu terytorialnego leksyki.

W opracowaniu kwestionariuszy do badań pilotażowych wykorzystałam już powstałe kwestionariusze przygotowane w Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a także ustalenia autorów *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW 7, 2005) i projektu *Polski Atlas Etnograficzny*³ (dalej: PAE), co w perspektywie analizy materiału miało umożliwić porównanie danych dawnych i współczesnych. By uchwycić jednak wpływ dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości społeczno-kulturowej współczesnej wsi na przeobrażenia językowe, ważne było rozbudowanie bazy pytań. W początkowym etapie wprowadzania zmian w dotychczasowych kwestionariuszach pomocne były materiały z innych regionów: Kaszub (Kizik, 2001; Perszon, 1999), Górnego Śląska (Gerlich, 1984) i Dolnego Śląska (Bisek-Grąz, 2011), które przez długi czas, podobnie jak Wielkopolska, pozostawały pod wpływem języka niemieckiego. Pozwoliło to na zbudowanie dwóch kwestionariuszy do badań pilotażowych skupionych wokół pól tematycznych CHRZEST i POGRZEB.

Zgodnie z założeniami wyjściowymi w kwestionariuszu zawarłam pytania o charakterze językowym i kulturowym, m.in. o *puste noce* („Co to są *puste noce?*”, „W jaki sposób [domownicy – M. S.] żegnają się ze zmarłym?”) czy *wywód* („Co to znaczy, że kobieta szła do *wywodu?*”), które umożliwią porównania z materiałem dawnym, a także zapytania o współczesne aspekty interesujących mnie obrzędów rodzinnych (np. „Czym przewozi się trumnę z kościoła na cmentarz?”). Wśród pytań kwestionariuszowych wprowadziłam odniesienie do tego, co *dawne i współczesne* (np. „Kto **pomaga**⁴ kobietom podczas porodu?”, „Kto **dawniej pomagał** kobietom podczas porodu?”, „Kto zazwyczaj **niósł trumnę** do kościoła?”, „Jak **współcześnie transportowana jest trumna** do kościoła i na cmentarz?”). W zestawie umieściłam także zapytania uwzględniające szerszy kontekst językowo-kulturowy (np. „Czy ciężarna kobieta może wchodzić do kościoła w trakcie pogrzebu?”, „Czy kobieta mogła wychodzić przed chrztem dziecka z domu, pracować w gospodarstwie?”) oraz zmiany w postrzeganiu symbolicznych elementów obrzędów rodzinnych (np. „Do czego w czasie śmierci służy gromnica?”). W związku z koniecznością pozyskania materiału ilustracyjnego użycia leksemów w postaci dłuższych wypowiedzi informatorów uwzględniłam także pytania wymagające obszerniejszej odpowiedzi (np. „Jak wyglądała pępkówka?”, „Jak przebiega chrzest?”, „Opisz, co działo się podczas pochówku na cmentarzu”).

Przeprowadzenie badań pilotażowych⁵, które są istotne z perspektywy badań jakościowych (por. Norman i in., 2009, s. 19–22), pozwoliło skontrolować funkcjonalność narzędzia badawczego w terenie. Po pierwszych rozmowach z informatorami wynotowałam elementy, które wymagają przedstawienia lub poszerzenia. Wnioski wyciągnięte z badań pilotażowych i analiza literatury przedmiotu wpłynęły na podjęcie decyzji o wprowadzeniu zmian w kwestionariuszu.

Oprócz dostrzeżenia potrzeby uzupełnienia kwestionariusza oraz wprowadzenia zmian wart rozważenia wydawał mi się wybór biologicznej lub religijnej perspektywy narzędzia

³ W ramach projektu *Polski Atlas Etnograficzny* powstały następujące publikacje: PAE, 1958a; PAE, 1958b; PAE, 1964; PAE, 1965; PAE, 1967; PAE, 1971; PAE, 1974; PAE, 1981; PAE, 1999; PAE, 2010; PAE, 2013.

⁴ Wszystkie pogrubienia w pytaniach kwestionariuszowych – moje (M. S.).

⁵ Badania pilotażowe objęły po jednej osobie z każdego pokolenia. W wyborze informatorów wykorzystałam podział pokoleniowy oparty na cezurze 25 lat zaproponowany przez Jerzego Sierociuka (por. Sierociuk, 2003, s. 131–136).

badawczego. Leksyka związana z CHRZTEM i POGRZEBEM jest silnie skorelowana z biologicznymi aspektami życia człowieka i tym, co je poprzedza – narodzinami (ciąża, poród, połóg) oraz śmiercią (symptomy umierania, okoliczności śmierci). Przed rozpoczęciem badań właściwych ważne było, aby podjąć decyzję, czy koncentrować się na ujęciu religijnym (chrześcijańskim), czy skupić się na procesach fizjologicznych, bądź połączyć te dwie drogi.

Skojarzenia słowne jako kontekst do kwestionariusza dialektologicznego

Ze względu na wskazaną uprzednio dwojakość zagadnienia (perspektywę biologiczną lub religijną) i chęć współczesnienia pytań niezwykle pomocne w trakcie przebudowywania kwestionariuszy badawczych okazały się dwie ankiety internetowe. Pierwsza z nich dotyczyła pojęć CHRZTU i POGRZEBU, druga z kolei – NARODZIN i ŚMIERCI. Ankiety zostały przeprowadzone w okresie między 22 kwietnia 2021 r. a 22 maja 2021 r. z wykorzystaniem *Formularzy Google*. Były one udostępniane za pośrednictwem fanpage'ów Dialektologia UAM, Studenckie Dialektologiczne Koło Naukowe UAM i Zbieracze słów (ankieta CHRZEST i POGRZEB) oraz dzięki wsparciu Zespołu Szkolno-Przedszkolnego nr 6 w Poznaniu (ankieta NARODZINY i ŚMIERĆ została przesłana do rodziców uczniów placówki). Ankietowani odpowiadali tylko na jedną ankietę (para skojarzeń „biologicznych” lub „religijnych”). Dzięki temu koncentrowali się na różnicach między pojęciami, nie zaś na perspektywie biologii lub religii⁶.

Podczas opracowywania ankiet odwołałam się do koncepcji empirycznych sieci leksykalnych. Badanie ograniczyłam do zastosowania metody swobodnych skojarzeń leksykalnych z wykorzystaniem ludzkiego mechanizmu skojarzeniowego (Gatkowska, 2016, s. 120). Instrukcja została sformułowana w sposób maksymalnie ogólny, by jak najmniej wpływać na badanego i umożliwić uzyskanie spontanicznej reakcji (Gatkowska, 2017, s. 13) w jednokrotnym wypełnianiu ankiety internetowej. Wyraz bodziec w przypadku omawianych badań stanowiły określenia CHRZEST, POGRZEB, NARODZINY, ŚMIERĆ. Ankietowani z pierwszej grupy zostali poproszeni o wskazanie skojarzeń związanych z wyrazami CHRZEST i POGRZEB, z drugiej z kolei – NARODZINY i ŚMIERĆ. Oprócz wypisania do 10 skojarzeń związanych z polami tematycznymi CHRZEST, POGRZEB, NARODZINY, ŚMIERĆ respondenci uzupełniali informację o danych metrykalnych – roku urodzenia i płci oraz dane związane z miejscem zamieszkania⁷. Pojęcia zostały zestawione z sobą w kluczu: perspektywa obrzędów kościelnych, perspektywa biologiczna. Ze względu na wykorzystanie *Formularzy Google* ankietowani nie mieli określonego czasu reakcji, musieli jednak wskazać minimum jedno skojarzenie słowne. Założyłam, że przeprowadzone rozpoznanie ułatwi wybór wiodącej dla pól tematycznych perspektywy oraz w dalszej kolejności pozwoli na wytypowanie zakresu pojęciowego wartego uwzględnienia w kwestionariuszu do badań terenowych.

⁶ W etapie udostępniania ankiety wybrałam dwie różne grupy odbiorcze tak, aby ankiety zostały wypełnione przez różne osoby (zgodnie z tym założeniem wykorzystałam dwa różne kanały nadawcze).

⁷ W badaniu nie pozyskiwałam parametrów socjolingwistycznych odnoszących się do wykształcenia ankietowanych ani wielkości zamieszkiwanej przez nich miejscowości.

W badaniach ankietowych wzięło udział 205 osób – 88 osób wypełniło ankietę związaną z określeniami CHRZEST i POGRZEB (w tym 72 kobiety, 14 mężczyzn i 2 osoby, które zaznaczyły odpowiedź: „Inna” / „Nie chcę podawać płci”), z kolei 117 osób (w tym 96 kobiet, 20 mężczyzn i jedna osoba, która zaznaczyła odpowiedź: „Inna” / „Nie chcę podawać płci”) – z określeniami NARODZINY i ŚMIERĆ. Ankietowanych z pierwszej grupy stanowiły osoby urodzone w latach 1950–2001 (odpowiednio 1 osoba urodzona w roku 1950; 1 osoba urodzona w latach 1951–1960; 3 osoby urodzone w latach 1961–1970; 5 osób urodzonych w latach 1971–1980; 13 osób urodzonych w latach 1981–1990; 53 osoby urodzone w latach 1991–2000; 12 osób urodzonych w roku 2001). Skojarzenia słowne odnoszące się do pól NARODZINY i ŚMIERĆ podawali z kolei ankietowani urodzeni pomiędzy 1952 a 1999 rokiem (odpowiednio 8 osób urodzonych w latach 1951–1960; 9 osób urodzonych w latach 1961–1970; 48 osób urodzonych w latach 1971–1980; 35 osób urodzonych w latach 1981–1990; 15 osób urodzonych w latach 1991–2000 oraz 2 osoby, które nie wskazały swojej daty urodzenia). Ankietowani wymieniali od 1 do 12 skojarzeń związanych z pojęciem bodźcem. W większości były to jednowyrazowe skojarzenia, rzadziej wielowyrazowe i inne (m.in. w postaci daty, np. 19.04). Dla poszczególnych określeń uzyskano kolejno:

- CHRZEST – 518 odpowiedzi, co przełożyło się na 138 skojarzeń leksykalnych;
- NARODZINY – 557 odpowiedzi, co przełożyło się na 188 skojarzeń leksykalnych;
- POGRZEB – 537 odpowiedzi, co przełożyło się na 152 skojarzenia leksykalne;
- ŚMIERĆ – 557 odpowiedzi, co przełożyło się na 190 skojarzeń leksykalnych.

Cele prowadzonej obserwacji skojarzeń leksykalnych mają charakter poznawczy i praktyczny. W pierwszym ujęciu chcę wskazać, jak powinien kształtować się zakres pojęć dla badań dialektologicznych związanych z obrzędowością rodzinną skupioną wokół praktyk chrzczenia i grzebania. W drugim chcę wyodrębnić sfery pojęciowe, które umożliwią uzupełnienie lub poszerzenie bazy pytań kwestionariuszowych do badań terenowych prowadzonych w ramach przygotowywanej pracy doktorskiej. W niniejszym tekście przeanalizuję pozyskane skojarzenia leksykalne z perspektywy frekwencyjnej i pokoleniowej⁸. Wskażę również, w jakie zakresy tematyczne układają się skojarzenia związane z poszczególnymi pojęciami. W toku analizy opiszę też, w jaki sposób skojarzenia słowne umożliwiły mi uzupełnienie i poszerzenie kwestionariuszy badawczych do przygotowywanej rozprawy doktorskiej, a także jak wpłynęły na wybór pojęć badawczych.

Skojarzenia leksykalne związane z CHRZTEM

Spośród 518 odpowiedzi wskazanych przez ankietowanych podano 138 różnych skojarzeń leksykalnych. Najczęściej pojawiającymi się są: *kościół* (57), *woda* (41), *dziecko* (37), *ksiądz* (24), *świeca* (23), *woda święcona* (15), *biel* (14), *chrzestni* (13), *rodzina* (13), *rodzice* (12).

⁸ Ankietowani wskazywali w danych metrykalnych rok urodzenia, a podczas porządkowania materiału ustalono podział na dekady. W części analitycznej będę posługiwać się terminami *pokolenie młodsze*, *pokolenie średnie* i *pokolenie starsze*. Z *pokoleniem młodszym* identyfikuję osoby urodzone w latach 1991–2010, z *pokoleniem średnim* – osoby urodzone w latach 1971–1990, a z *pokoleniem starszym* – osoby urodzone w latach 1950–1970.

Pierwszych 5 skojarzeń spośród wskazanych jako najczęstsze zostało wypisanych przez ankietowanych zarówno z pokolenia starszego, jak i młodszego. Z *bielą* pojęcie CHRZTU wiązali respondenci z pokolenia średniego i młodszego (urodzeni w latach 1981–2010). Odwołanie do *rodziny* i *rodziców* występuje wśród młodszych ankietowanych (dominują w tym wypadku urodzeni w latach 1991–2000). Osoby z pokolenia starszego (1950–1970) znacznie częściej przytaczają skojarzenia związane z wymiarem obrzędowym uroczystości chrztu (np. *wiara*, *zanurzenie*, *sakrament*), rzadziej wskazując na leksemy odnoszące się do jego wspólnotowego wymiaru (np. *rodzina*, *spotkanie*, *spotkanie z rodziną*, *święto*).

Leksemy wskazane przez ankietowanych odsyłają do następujących kategorii: osoby biorące udział w chrzcie (m.in. *dziecko* (37), *ksiądz* (24), *ojciec chrzestny* (5)); elementy wykorzystywane podczas chrztu (m.in. *woda* (41), *woda święcona* (15), *gromnica* (2), *biała szatka* (2), *biała szata* (3), *szatka* (3), *becik* (1)), czynności wykonywane podczas chrztu w formie rzeczownikowej (m.in.: *obmycie* (2), *zanurzenie* (2), *oczyszczenie* (1), *namaszczenie* (1), *polewanie* (1)), cechy przypisywane dziecku chrzczonemu (m.in. *czystość* (2), *niewinność* (1), *nieświadomość* (1) lub *nieświadomość dziecka* (1)), emocje towarzyszące podczas wydarzenia (*radość* (4), *szczęście* (2), *śmiech* (1)), sytuacja obrzędowa chrztu (m.in. *sakrament* (12), *rytuał* (4), *rytuał przejścia* (1), *ceremonia* (2), *przejście* (2), *inicjacja* (2), *włączenie do wspólnoty* (1)), sfera religijna (m.in. *grzech* (4), *grzech pierworodny* (3), *katolicyzm* (3), *msza* (3), *duch święty* (2), *chrześcijaństwo* (3)). Wśród skojarzeń związanych z chrztem osobną grupę może stanowić także leksyka o konotacji negatywnej (m.in. *przymus* (4), *brak wyboru* (3), *przemoc* (3), *opresja* (1)), która ze względu na perspektywę może nazywać sam obrzęd chrztu. Ankietowani zwracają w ten sposób uwagę na brak sprawczości dziecka, wskazując na nacisk związany z chrzczeniem dzieci nowo narodzonych. Warto podkreślić, że leksyka o charakterze pejoratywnym jest najczęściej wymieniana przez osoby młode – 21 skojarzeń przytoczyło 16 osób urodzonych w latach 1991–2000. Pozostałe skojarzenia zostały wskazane przez 4 osoby urodzone w latach 1981–1990 oraz 1 osobę urodzoną w latach 1971–1980. Kontrast dla skojarzeń negatywnych stanowią m.in. określenia: *ślógostawieństwo* (1), *przeznaczenie* (1), *przyjęcie* (1), *nowe życie* (2). W przypadku skojarzeń o konotacji pozytywnej nie można wyróżnić żadnych tendencji ich pokoleniowego uwarunkowania. Zmianę w sposobie odnoszenia się do obrzędów kościelnych wśród osób młodszych podkreśla nie tylko wiązanie chrztu z naciskiem, ale również pojawienie się skojarzeń *apostazja* (1) i *zmiana* (1).

Skojarzenia ankietowanych pozwalają na zwrócenie się ku praktyce chrzczenia (chodzi o nazwy osób biorących udział, szczegółowe czynności, wymiar społeczny chrztu). Umożliwiło to uzupełnienie kwestionariusza m.in. o pytania: „Jak inaczej można powiedzieć na chrzest?”, „Kto i z kim załatwia formalności związane z chrztem?”. Przeformułowaniu uległy natomiast pytania dotyczące przebiegu chrztu – nastąpiło rozbudowanie pytania: „Opisz, jak przebiega chrzest” o pytania szczegółowe następujące po nim, tj. „Co robi ksiądz?”, „Co robią rodzice dziecka?”, „Co robią inne osoby biorące udział w chrzcie?”, „Co wykorzystuje ksiądz podczas chrztu?”. Wprowadzenie dodatkowych pytań sprawiło, że niekiedy lakoniczny opis chrztu został rozbudowany w toku dalszej, szczegółowej rozmowy z informatorem. Za sprawą ankiety w kwestionariuszu pojawiły się także pytania dotyczące społecznego wymiaru chrztu („Jaki wymiar społecznie ma chrzest?”, „Za co są współodpowiedzialni [rodzice – M. S.] chrzestni od momentu ochrzczenia dziecka?”, „Dlaczego nowo narodzone dziecko musi zostać ochrzczone?”). W kwestionariuszu nie wystąpiło pytanie:

„Dlaczego współcześnie nie zawsze chrzci się dzieci?“, ale otwarty charakter pytania: „Jaki wymiar ma społecznie chrzest?“ pozwala na odniesienie się do kwestii zmiany w nastawieniu do praktyki chrzczenia.

Skojarzenia leksykalne związane z NARODZINAMI

Spśród 557 odpowiedzi wskazanych przez ankietowanych podano 188 różnych skojarzeń leksykalnych. Najczęściej występującymi są: *radość* (50), *dziecko* (40), *życie* (30), *miłość* (26), *szczęście* (25), *początek* (19), *poród* (19), *szpital* (16), *matka* (13), *rodzina* (14). Zostały one wymienione zarówno wśród starszego pokolenia ankietowanych, jak i w pokoleniach średnim i młodszym. W przypadku żadnego leksemu o wysokiej frekwencji nie możemy wskazać tendencji do jego użycia z perspektywy pokoleniowej.

Mniej liczne skojarzenia odnoszące się do trudów narodzin (m.in. *ból* (12; jednokrotnie wymieniono też *ból fizyczny* i *ból porodowy*), *cierpienie* (1), *krew* (1), *pot* (1), *skurcze* (1)), formy porodu (*cc* (1), *cesarka* (1)), sytuacji porodu (*nagość* (1), *rozwarcie krocza* (1)) oraz fizjologicznej sfery porodu (m.in. *macica* (1), *wagina* (1), *łożysko* (2)) używane są jedynie przez młodsze pokolenie ankietowanych oraz osoby z pokolenia średniego. Brak odniesienia do kwestii związanych z fizjologią porodu w pokoleniu starszym pokazuje sferę tabu językowego związanego z płciowością człowieka wśród najstarszych ankietowanych. Tożsamą zależność zaobserwowano podczas badań pilotażowych.

Leksemy wskazane przez ankietowanych odsyłają m.in. do następujących kategorii: nowo narodzona istota (m.in. *dziecko* (40), *noworodek* (4), *chłopiec* (2), *dziewczynka* (2)), osoby związane z porodem (m.in. *matka* (15), *mama* (6), *ojciec* (6), *tata* (1), *położna* (1)), cechy przypisywane dziecku (m.in. *niewinność* (3)), emocje i odczucia związane z narodzinami (m.in. *radość* (50), *szczęście* (26), *śmiech* (1), *przyjemność* (1)), sytuacja rodzenia się dziecka (m.in. *pojawienie* (1), *pojawienie się na świecie* (1), *rodzenie* (1), *urodzenie* (1)), elementy, które przygotowuje się do narodzin dziecka (m.in. *łożeczek* (1), *pielucha* (1), *pieluszka* (2), *wózek* (1)), elementy związane z fizjologiczną stroną porodu (m.in. *macica* (1), *wagina* (1), *pępowina* (2), *łożysko* (2)).

Skojarzenia ankietowanych wskazały na tabu językowe związane z płciowością i umożliwiły zwrócenie się ku wydarzeniom poprzedzającym obrzęd przejścia – ciąży i porodowi – które wyraźnie odsyłają do zmiany w obyczajowości. Po badaniach ankietowych do kwestionariusza wprowadzono m.in. pytania: „Jak dochodzi do ciąży?“, „Co znajduje się w brzuchu matki?“, „Co robiła kobieta, która nie chciała być w ciąży?“, „Jak się mówi na to, że kobieta straciła ciążę przed porodem?“, „Jak się mówi na dziecko, które urodziło się przed terminem?“. Wprowadzenie do kwestionariusza tego typu pytań pozwoliło na powiązanie leksyki związanej z narodzinami, m.in. z chrzczeniem dzieci, które urodziły się martwe; które zmarły w wyniku poronienia; bliźniąt. Pytania o dzieci urodzone przed terminem wpłynęły na rozbudowanie zapytań o termin chrzczenia dzieci (m.in. co wpływało na jego przyspieszenie) i chrzest z wody.

Skojarzenia leksykalne związane z POGRZEBEM

Spośród 537 odpowiedzi wskazanych przez ankietowanych podano 152 różne skojarzenia leksykalne. Najczęściej pojawiającymi się są: *trumna* (49), *smutek* (39), *śmierć* (39), *cmentarz* (32), *żałoba* (22), *czerni* (21), *płacz* (19), *stypa* (16), *rodzina* (14), *grób* (12).

Najczęściej pojawiające się skojarzenia związane z POGRZEBEM zostały wymienione przez ankietowanych z wszystkich wyznaczonych pokoleń. W przypadku jednego tylko leksemu o wysokiej frekwencji mamy do czynienia z tendencją do użycia go z perspektywy pokoleniowej. Na *stypę* – nazwę spotkania odbywającego się po pogrzebie – wskazywali jedynie ankietowani urodzeni w latach 1971–2000 (pokolenie średnie i część osób z pokolenia młodszego). Obok wskazanej 16 razy *stypy* wystąpiły dwie inne nazwy – *pogrzebiny* (1) i *pogrzebowiny* (1) – które również wpisali ankietowani z pokolenia młodszego.

Leksemy wskazane przez ankietowanych odsyłają m.in. do następujących kategorii: relacja żywi – zmarły (m.in. *pożegnanie* (11), *odprowadzenie* (1), *hołd* (1), *uczczenie* (1)); synonimy *śmierci* (m.in. *odejście* (2), *przejsie* (2), *naturalna kolej rzeczy* (1)), miejsca związane ze zmarłym (*kościół* (4), *kaplica* (2)), liturgia Kościoła katolickiego (*ceremonia* (4), *msza* (2) lub *msza święta* (1)), przedmioty sakralne (*krzyż* (1), *kadzidło* (1)), emocje i odczucia związane ze śmiercią (*smutek* (39), *żał* (7), *rozpacz* (4)), miejsce grzebania zmarłych (*cmentarz* (32), *kolumbarium* (1), *dół* (3), *grób* (12)), człowiek, który nie żyje (m.in. *ciało* (2), *trup* (2), *zmarły* (2), *nieboszczyk* (4)), wyobrażenia śmierci (*kostucha* (1)), formy grzebania zmarłych (*proch* (2), *kremacja* (3), *trumna* (49), *urna* (7)), oddawanie czci zmarłemu (*wieniec* (4), *wiązanka* (2), *kwiaty* (11)). Ciekawą grupę skojarzeń stanowi leksyka odnosząca się do pieśni śpiewanych podczas obrzędów pogrzebowych. Ankietowani należący do pokolenia młodszego (tj. urodzeni w latach 1991–2000) wymienili takie skojarzenia, jak: *Anielski orszak* (2), *Salve Regina* (1), *(Czarna) Madonna* (1).

Grupy skojarzeń wskazane przez ankietowanych pozwoliły na uzupełnienie kwestionariusza o pytania dotyczące grzebania różnych grup osób: dzieci (zmarłych w sposób naturalny, nagły, nienarodzonych, urodzonych martwych, poronionych, usuniętych), chorych psychicznie, opętanych, osadzonych, chorych na choroby zakaźne, samobójców, osób uznanych za zaginione, członków służb mundurowych, niewierzących, osób duchownych. Ze względu na frekwencję skojarzeń związanych z pochówkiem i spotkaniem po nim wprowadzone zostały także pytania o to, co dzieje się po pogrzebie (uczpę, grób, czczenie pamięci zmarłego, np. „Kiedy odbywał się poczęstunek związany ze śmiercią zmarłego?”, „Jak się mówi na poczęstunek po pogrzebie zmarłego?”, „W jakim celu było organizowane takie spotkanie?”, „Gdzie odbywa się taki poczęstunek?”, „Kto przychodzi na taki poczęstunek?”).

Skojarzenia leksykalne związane ze ŚMIERCIA

Spośród 557 odpowiedzi wskazanych przez ankietowanych podano 190 różnych skojarzeń leksykalnych. Najczęściej pojawiającymi się są: *smutek* (58), *koniec* (29), *pogrzeb* (29), *żał* (25), *ból* (19), *rozpacz* (17), *płacz* (16), *żałoba* (16), *trumna* (15), *strata* (13).

Leksemy wskazane przez ankietowanych odsyłają m.in. do następujących kategorii: przyczyny śmierci (m.in. *wypadek* (3), *choroba* (7), *rak* (1), *starość* (8)); sytuacja śmierci

(m.in. *umieranie* (2), *odchodzenie* (2), *droga duszy* (1)); synonimy *śmierci* (m.in. *zgon* (4), *kres* (3), *koniec* (29; pojawiają się też jednokrotnie: *koniec cyklu*, *koniec pewnego etapu*, *koniec życia*), *przejście* (2; pojawiają się też jednokrotnie: *przejście do domu Pana* i *przejście do innego życia*)), obrzędy religijne (*ceremonia* (1), *kondukt* (1), *krzyż* (1)), emocje i odczucia związane ze śmiercią (*smutek* (58), *żał* (25), *ból* (19; jednokrotnie pojawia się *ból psychiczny*), *rozpacz* (17), *tęsknota* (13)), miejsca związane ze śmiercią (m.in. *szpital* (4), *cmentarz* (11)), człowiek, który umarł (m.in. *trup* (2), *ciało* (1), *nieboszczyk* (1)), wyobrażenia śmierci (m.in. *kościotrup* (1), *kosa* (1), *kostucha* (1)), miejsce grzebania zwłok (*grób* (4), *nagrobek* (2)), sposób uczczenia zmarłego na cmentarzu (*kwiaty* (1), *lilie* (1)).

Osobną grupę skojarzeń tworzą leksemy związane z rozterkami i wątpliwościami, jakie ma człowiek wobec umierania. Ankietowani z pokolenia starszego i średniego wskazywali m.in. skojarzenia: *strach* (10), *nieuchronność* (1), *niewiadoma* (1), *stres* (1). Osoby z pokolenia młodszego skupiają się z kolei na przykładach związanych z emocjami towarzyszącymi śmierci bliskich, np. *smutek* (58), *brak* (3), *rozpacz* (17), jednokrotnie poświadczono: *brak możliwości pogodzenia się z tym stanem*, *przygnębienie*.

Skojarzenia ankietowanych związane z perspektywą biologiczną odnoszą się do ostateczności śmierci (*koniec* (29) *kres* (3); pojawiają się też jednokrotnie: *koniec cyklu*, *koniec pewnego etapu*, *koniec życia*) oraz do obaw związanych ze śmiercią. Do kwestionariusza badawczego wprowadzono m.in. pytania o charakterze ogólnym umożliwiające zarejestrowanie leksyki związanej z refleksją nad umieraniem, np. „Dlaczego człowiek obawia się śmierci?”, „Jak ludzie wyobrażają sobie śmierć?”, „Jak inaczej mówi się na śmierć?”, „Jak mówią o tym, że człowiek przestaje żyć?”, „Co dzieje się z duszą człowieka po śmierci?”.

Podsumowanie

Badanie ankietowe pozwoliło w pierwszej kolejności na porównanie aspektu religijnego i biologicznego w perspektywie słownictwa stanowiącego bodziec skojarzeniowy. Przyjrzenie się zebranym odpowiedziom pokazało, że CHRZEST i POGRZEB kojarzą się z rytualnym wymiarem tych uroczystości. Obok skojarzeń związanych z religią chrześcijańską (np. *kościół*, *woda święcona* w przypadku CHRZTU) równie często występowało odesłanie do osób będących w centrum tych wydarzeń (np. *dziecko*, *chrzestni*, *rodzina* w przypadku CHRZTU i *rodzina* w przypadku POGRZEBU). O ile skojarzenia o wysokiej frekwencji w przypadku CHRZTU mają charakter konkretny, o tyle w przypadku POGRZEBU pojawiają się odesłania do sfery abstrakcyjnej (np. *smutek*, *żałoba*). W jednym i drugim przypadku skojarzenia o niższej frekwencji nie są już tak silnie powiązane z religią chrześcijańską, a znacznie częściej pojawia się odesłanie do emocji i uczuć, jakie towarzyszą obrzędom przejścia. Druga para bodźców skojarzeniowych – NARODZINY i ŚMIERĆ – powoduje przede wszystkim odniesienie do emocji i uczuć, a dopiero w dalszej kolejności pozwala na przywołanie okoliczności i miejsc związanych z NARODZINAMI i ŚMIERCIĄ.

Porównanie odpowiedzi związanych z perspektywą religijną i biologiczną pozwoliło nie tyle na dokonanie wyboru między nadrzędną parą pojęć, ile włączenie zagadnień związanych z NARODZINAMI i ŚMIERCIĄ do kwestionariusza o tematyce religijnej. Takie rozstrzygnięcie odzwierciedla społeczny stosunek do CHRZTU i POGRZEBU, które mają

nie tylko charakter religijny, a w ich przebiegu ogromną rolę odgrywają aspekty kulturowy i społeczny. Dzięki temu możliwe jest także ukazanie związków pomiędzy procesami fizjologicznymi a kształtowaniem się powtarzalnych zachowań związanych z praktyką chrzczenia (chodzi o kwestię połogu i szybkiego chrzczenia dzieci) oraz grzebania zmarłych (np. sposobu, w jaki doszło do śmierci, a możliwości godnego pochówku).

Badania ankietowe doprowadziły do wytypowania zagadnień wartych uwagi w polach tematycznych CHRZEST i POGRZEB. Odnoszą się one do wymiaru obrzędowego i wspólnotowego. Zaowocowało to wprowadzeniem do kwestionariuszy pytań, które wskazują na powiązanie z sobą interesujących mnie obrzędów przejścia. Młodszy ankietowani wyliczali również kwestie odnoszące się do przymusu, zabobonów i apostazji w przypadku CHRZTU oraz ostateczności śmierci, momentu pochówku i spotkania po nim w przypadku POGRZEBU. Za sprawą tych uwag oba kwestionariusze zostały rozbudowane. W pierwszym szczególnie nacisk położono na rozbudowanie kwestii związanych z wydarzeniami poprzedzającymi CHRZEST – ciążą, narodzinami, połogiem – które wyraźnie odsyłają do zmiany w obyczajowości, oraz wprowadzenie pytań odnoszących się do praktyki chrzczenia (okoliczności: czas, miejsce, sposób). W kwestionariuszu dotyczącym POGRZEBU z kolei zostały dodane elementy umożliwiające zapytanie o grzebanie różnych grup osób: dzieci (zmarłych w sposób naturalny, nagły, nienarodzonych, urodzonych martwych, poronionych, usuniętych), chorych psychicznie, opętanych, osadzonych, chorych na choroby zakaźne, samobójców, osób uznanych za zaginione, członków służb mundurowych, niewierzących, osoby duchowne. Przy okazji pytań o to, co dzieje się po pogrzebie (uczta, grób, czczenie pamięci zmarłego), umożliwiono informatorom poruszenie kwestii związanych z *pogrzebnymi, przepijaniem skóry, nagrobkiem czy intencją*.

Źródła

- AJKLW 7, (2005) – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski, Sobierajski Z.* (red.) (t. 7: *Kultura społeczna. Folklor obrzędowy i muzyczno-taneczny, cz. I: Mapy 627–629; 641–648, cz. II: Wykazy i komentarze do map*) (s. 128–131; 156–170). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- KL – *Kodeks o liturgii świętej*. W: M. Przybył (red.). (2002). *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski, nowe tłumaczenie*. Pallotinum.
- PAE, 1958a – Gajek, J. (red.). (1958a). *Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [część tekstowa].
- PAE, 1958b – Gajek, J. (red.). (1958b). *Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 1–17].
- PAE, 1964 – Gajek, J. (red.). (1964). *Polski atlas etnograficzny. Z. 1*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 1–57].
- PAE, 1965 – Gajek, J. (red.). (1965). *Polski atlas etnograficzny. Z. 2*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 58–129].
- PAE, 1967 – Gajek, J. (red.). (1967). *Polski atlas etnograficzny. Z. 3*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 130–190].
- PAE, 1971 – Gajek, J. (red.). (1971). *Polski atlas etnograficzny. Z. 4*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 191–250].

- PAE, 1974 – Gajek, J. (red.). (1974). *Polski atlas etnograficzny*. Z. 5. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 251–304].
- PAE, 1981 – Gajek, J. (red.). (1981). *Polski atlas etnograficzny*. Z. 6. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN [mapy 305–355].
- PAE, 1999 – Bohdanowicz, J. (red.). (1999). *Komentarze do polskiego atlasu etnograficznego* (t. 5: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- PAE, 2010 – Z. Kłodnicki, A. Pieńczak (red.). (2010). *Komentarze do polskiego atlasu etnograficznego* (t. 9: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, cz. I: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami dziecka*). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- PAE, 2013 – A. Pieńczak (red.). (2013). *Komentarze do polskiego atlasu etnograficznego* (t. 9: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, cz. II: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Literatura

- Bisek-Grąż, M. (2011). *Dziedzictwo kulturowe wałbrzyskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne*. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (2009). Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych. W: N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych* (t. 1, s. 19–76). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gatkowska, I. (2016). Dom w empirycznych sieciach leksykalnych. *Etnolingwistyka*, 28, 117–135.
- Gatkowska, I. (2017). *Eksperymentalna sieć leksykalna języka polskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gerlich, H. (1984). *Narodziny, zaślubiny, śmierć. Zwyczaje i obrzędy w katowickich rodzinach górniczych*. Śląski Instytut Naukowy.
- Kizik, E. (2001). *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku* (s. 139–258). Wydawnictwo UG, Offcina Ferberiana.
- Perszon, J. (1999). *Na brzegu życia i śmierci. Zwyczaje, obrzędy oraz wierzenia pogrzebowe i zaduszkowe na Kaszubach*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Sierociuk, J. (2003). Założenia metodologiczne badań języka wsi. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 12, 131–136.
- Sierociuk, J. (2007). Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi. W: J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś 4. Konteksty dialektologii* (s. 325–336). Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Sierociuk, J. (2016). Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania. *Gwary Dziś*, 8, 67–78.
- Tymochowicz, M. (2013 (2014)), Rola tradycyjnych obrzędów przejścia w podtrzymywaniu więzi rodzinnych i społecznych. Na przykładach z obszaru woj. lubelskiego. *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*, 5, 188–211.